

Egy kultusz nélküli klasszikus a 19. századból – Kemény Zsigmond recepciója

Kemény Zsigmond emlékezete. Szerkesztette Takáts József.
Osiris Kiadó, 2023 487 oldal (Osiris Irodalomtörténet)

Az Osiris Kiadó által életre hívott, *Osiris Irodalomtörténet* elnevezésű vállalkozásnak két alsorozata indult újtára a közelmúltban: a monográfiák és a tanulmányok, ez utóbbi egy-egy 19. századi író recepciótörténetéből ad válogatást. A vállalkozás első kötete 2022-ben jelent meg Margócsy István szerkesztésében, ez a munka Petőfi Sándor fogadtatástörténetébe nyújt betekintést. A továbbiakban Vörösmarty Mihályról Gere Zsolt, Arany Jánosról Szilágyi Márton, Mikszáth Kálmánról Császtvay Tünde, Madách Imréről S. Varga Pál, Jókai Mórról pedig megint csak Margócsy István készített ilyen jellegű antológiát. A sorozatot a Petőfi200 program finanszírozta – elmondható tehát, hogy az irodalomtörténeti vállalkozás a Petőfi-bicentenárium nyújtotta anyagi lehetőségeket koncepciózusan használta ki egy, a Petőfi életművön túlmutató szakmai cél megvalósítása érdekében.

2023-ban látott napvilágot a Kemény Zsigmond recepcióját bemutató kötet is; a szövegválogatás és az előszó egyaránt Takáts József munkája. Takáts az előszóban az életmű értelmezésének, fogadtatástörténetének bemutatásakor jóval szélesebb irodalmi-szakirodalmi bázisra támaszkodik annál, mint ami végül, részben terjedelmi korlátok miatt, bekerült a gyűjteménybe (csak néhány példa: Beöthy Zsolt, Tóth Kálmán, Falk Miksa, Krúdy Gyula és Schöppflin Aladár írásai nem szerepelnek a válogatásban, noha Takáts hivatkozik rájuk). Az itt olvasható írások zömükben teljes terjedelemben közölt szövegek (kifejezetten nagylélegzetű tanulmány Barta János: *Sorsok és válságok. Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai*, Tutsek Anna: *Néhány szó a Rajongókról*, Balázs Mihály *Forráskezelés és esztétikum*, Szegedy-Maszák Mihály: *Költői megformáltság Kemény Zsigmond politikai jellemrajzaiban* vagy Hermann Róbert: *Emlékirat vagy védőirat. Kemény Zsigmond rejtélyes műve* – a felsoroltak közül Tutsek Anna árnyalt és finom elemzése azért is érdekes, mert a kötetben a Kemény-életmű legkorábbi női értelmezőjeként

* A szerző történész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. E-mail: volgyesi.orsolya@atbk.hu

szerepel). Vannak azonban hosszabb művekből kiemelt részletek is (ismét csak néhány példát említve, ilyen Horváth János *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*, Halász Gábor *Magyar viktoriánusok*, Nyíri Kristóf *Forradalom után. Kemény, Eötvös. Madách* című írása).

A válogatás szempontrendszeré – melyről egyébként a szerkesztő explicit módon nem beszél az előszóban – azért is érdekes lehet, mert a hat, egymástól jól elkülönülő szerkezeti egységben nem feltétlenül kronologikus rendben szerepelnek a szövegek; bizonyos esetekben pedig az egymást követő 19. és 20. századi írások mintha kifejezetten ellenpontosznák egymást, vagy legalábbis párbeszédbe lépnek egymással.

A kötet élén az előszó áll (*Előszó. Kemény Zsigmond fogadtatástörténete*), ezt követi a Keményről szóló szócikk az *Ujabb kori ismeretek tárából*, majd *Az egyéniség, A politikai író, Az elbeszélő, Átértékelések, Összevetések, Összegzések* című fejezetek.

A Kemény egyéniségével foglalkozó első egységbe (*Az egyéniség*) csak 19. századi szövegek kerültek, amelyek időrendben követik egymást (Pálffy János, Kecskeméthy Aurél és Jókai Mór írásai, de figyelemre méltó portrét vázol fel Keményről egy későbbi fejezetben Németh László vagy Péterfy Jenő dolgozata is – ezeknek a nagyobb lélegzetű portréknak fontos eleme például az erdélyiség kérdése, a Kemény egyéniségét, világlátását alakító erdélyi tapasztalatok bemutatása). Az *Átértékelések* és *Összegzések* című részekben is a kronologikus elrendezés érvényesül. Az *elbeszélő* című fejezetben azonban a kortárs és a 19. századi szerzők írásai felváltva követik egymást: Gyulai Pál, Kucserka Zsófia, Erdélyi János, Szilágyi Márton, Greguss Ágost, Pálffy Eszter, Salamon Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Tutsek Anna, Balázs Mihály a sorrend. A válogatásról szólva érdemes megjegyezni, hogy a 2014-ben, Kemény 200. születésnapjára Szegedy-Maszák Mihály szerkesztésében megjelent *A sors kísértései* című kötetből egyetlen tanulmány olvasható a jelenlegi kötetben: Szajbély Mihály *Jókai és Kemény* című dolgozata. A *Studia Litteraria* című folyóirat 2014-es, *Emlékezet és irodalom* című bicentenáriumi Kemény-számából pedig csak Szilágyi Mártonnak a *Gyulai Pál* című regényről szóló elemzését emelte be Takáts József a recepciótörténeti kötetbe.

Az előszóban a fogadtatástörténet egyik fontos és visszatérő elemeként szerepel az a megállapítás, hogy a sorozatban szereplő többi írótól, például Petőfitől vagy Jókaitól eltérően, Keménynek sem mint írónak, sem mint politikusnak vagy politikai gondolkodónak nem alakult ki kultusza: „Műveinek zaklatott értelmezéstörténete, életének utólagos pedagógiai felhasználásra alkalmatlan rendezetlensége, kulturális imázsának ellentmondásossága és hősietlen vonásai miatt nem alakult ki folyamatos sikeres kultusza.” (7.) Keményt tehát sem személyisége, sem írói-politikusi életműve s az abban felsejlő világkép és történelemszemlélet nem tette alkalmassá arra, hogy bármely kor vagy bármely politikai kurzus instrumentalizálja és saját emlékezetpolitikai céljaira használja fel. A mellőzöttség gondolata

természetesen több, a kötetbe beválogatott tanulmányban is megjelenik, Németh László 1940-ben azt írta, Kemény a 19. század legnagyobb magyar írója, nagyságban csak Petőfi, Arany és Berzsenyi mérhető hozzá, ennek ellenére „nemcsak a nemzet vérkeringéséből iktatódott ki, de méltó emléket sem kapott”. (350.) Kemény visszhangtalanságára, elfeledettségére mutatott rá már Németh Lászlónál másfél évtizeddel korábban Kárpáti Aurél egy, talán kevésbé ismert írása is (*Az élő Jókai és a halott Kemény*), amely a 100 éve született Jókainak és az 50 éve halott Keménynek az irodalmi köztudatban betöltött szerepét állította szembe. Évtizedekkel később, más aspektusból ugyan, de Pándi Pál arról írt, hogy Kemény életműve nem bírt politikai mozgósító erővel: Keményt csak kevesen olvasták és olvassák, nem volt igazi tömeghatása, s ezért soha egyetlen kurzusban sem tudták „ellenzéki éllel” ünnepelni. (Szemben Madách Imrével, hiszen *Az ember tragédiája* a párizsi színnel és a falanszterjelenettel tudott mozgósító erővel bírni a különböző politikai korszakokban: a Horthy-érában és aztán majd 1956-ban is.) Persze egy színpadi műnek vagy színpadi adaptációnak a hatása nyilván nem hasonlítható össze egy prózai műével – de ennek nyilván Pándi is tudatában volt. Pándi írása egyébként polemikus szöveg, amely Nagy Miklósnak a Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent, *A rajongók* című Kemény-regényhez írt előszavára reflektált, s a Keményre vonatkozó legendák (mértékletesség, középutasság, egyensúly, szélsőségektől való távolságtartás) továbbélését bírálta marxista szempontból.

A Kemény-kultusz hiányára utaló kijelentések a rendszerváltást követő időkre is érvényesnek tekinthetők. Ennek igazolására csak két példát hoznék a közelmúltból: a reformkor liberális nemzedékéhez tartozó Kemény nem került be az 1990-es években a Magyar szabadelvűek című sorozatba, ahol egyébként az író-társak közül Petőfi és Jókai is helyet kapott. Nyilván vita tárgya lehet Kemény liberalizmusának s 1849 utáni, esetleges konzervatív fordulatának megítélése – erről még a későbbiekben szó lesz –, de a Magyar szabadelvűekben szereplő Petőfi nézetei is túlmutatnak a klasszikus liberális eszmerendszeren. A másik példa, hogy Kemény születésének bicentenáriuma, 2014-ben Magyarországon egyetlen reprezentatív konferencia volt a Debreceni Egyetemen, amelynek anyagát a már említett *Studia Litteraria* jelentette meg.

Kemény utóéletének másik visszatérő eleme, hogy műveit már egykorúan is csak kevesek olvasták, a 20. század elejére pedig szinte teljesen elvesztette az olvasóközönség érdeklődését. Péterfy Jenőnek a kötetben olvasható, a Kemény-értelmezésben máig meghatározó jelentőségű tanulmánya így fogalmaz ezzel összefüggésben: „S itt önkéntelen eszünkbe todul, mily kevesen ismerik nálunk Keményt. Sokan nehézségein úgy kifáradnak, hogy inkább lemondanak ismeretéről; a legtöbben nem is olvassák. Jellemző, hogy Keménynek még mindig nincs meg az az irodalmi emléke, mely őt elsősorban megilletné: műveinek együttes kiadása. Ha van az irodalomban becsületbeli kérdés. ez minden esetre oda vág. Kemény az egyetlen regényírónk, kinél az életfelfogás eredeti s mély; az egyetlen,

kit a regényírók közül minden művészi hiányai mellett is e tekintetben a külföld klasszikusai mellé állíthatnánk – s mégis? Csak az vigasztal, hogy amint Kemény nem lehetett divattá soha, a divat sem fogja megölni soha.” (430–431.) Az idézet arra is kitér tehát, hogy Kemény életműve egyenrangú a külföldi regényirodalom klasszikusaiéval. Ez a gondolat egyébként már Gyulai Pálnál is megjelenik, mikor azt írja: Kemény regényeinek kor- és jellemrajza kivételes, ebben minden hazai regényt felülmúl, és vetekszik a külföld legjobb regényeivel. Kárpáti Aurél már említett írása azt is kiemeli, hogy a *Gyulai Pál* című regény 1847-es megjelenésétől az 1862-es *Zord időkig* a magyar regény párhuzamosan haladt a nyugat-európaival, s Kemény törekvései rokonságot mutatnak a Balzac által képviselt realizmussal. Kemény korai recepciójának tehát újabb fontos eleme, hogy munkássága szinkronitást mutat a kortárs európai irodalommal. A Kemény-recepciótörténetben Szegedy-Maszák Mihály 1989-es monográfiája vizsgálta új nézőpontból a romantika/realizmus problematikát, túllépve a marxista megközelítés egyoldalúságán, amely megközelítésnek egyébként a kötetben olvasható Pándi Pál-írás is jó példája. Szegedy-Maszák fontos tételmondata az itt közölt egyik tanulmányban ebben a vonatkozásban így hangzik: „A regények elemzésekor majd látni fogjuk: Kemény műveinek esztétikai hatása azon áll vagy bukik, hogy létrejön-e egység a romantikus és realista sajátosságokból.” (100.)

Az imént idézett Péterfy Jenő-tanulmány másik fontos tanulsága, hogy egy írói életmű kanonizálásának mennyire elengedhetetlen feltétele a szövegek kiadása. A Kemény-életmű összkiadásának kétszer futott neki az irodalomtudomány. A szövegkorpusz a báró halála után nem bővült jelentősen, az újdonságok közé kell sorolni az *Emlékirat 1849-ből* című védíratot, amely 1883-ban látott napvilágot, a Papp Ferenc által kiadott Hátrahagyott műveket, Kemény Benkő Samu által közzétett 1846-os naplóját vagy Kemény levelezésének Pintér Borbála általi kiadását. Takáts József előszavában azt hangsúlyozza: Kemény életművének megítélését a szerző halála után közreadott művek és dokumentumok a későbbiekben alapvetően már nem befolyásolták. Kivételt talán csak az *Emlékirat 1849-ből* című munka jelentett, amely Beksics Gusztáv kiadásában jelent meg, igaz, nem teljes terjedelemben, s aztán bekerült a Gyulai Pál szerkesztette 12 kötetes első életműkiadásba is. Az 1967-ben újrainduló sorozatba azonban már nem. Ennek az egyébként félbemaradt vállalkozásnak – mint ahogy azt Takáts József kiemeli – a legjelentősebb újdonsága a Rigó László által sajtó alá rendezett 1837 és 1846 közötti publicisztikai írások összegyűjtése volt. Jelen kötet írásai közül különös figyelmet érdemel Hermann Róbert 2019-es tanulmánya, amely Kemény 1849-es emlékirata fogadtatás- és értelmezéstörténetének ismertetése mellett a kézirat hitelességét, műfaji sajátosságait s a Kemény-biográfiában és életműben betöltött szerepét és helyét is vizsgálja, s így a kötet kevés, kifejezetten filológiai tárgyú dolgozatai közé tartozik.

Takáts József az előszóban arra is felhívja a figyelmet, hogy a Kemény-művek fogadtatástörténetének még a szintézisre törekvő munkákban is két markánsan

elkülönülő iránya alakult ki, hiszen Kemény szépírói munkássága mellett más, 19. és 20. századi írói életművekhez (Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Márai Sándor) hasonlóan hangsúlyosan van jelen a politikai publicista vagy – mondjuk így – a zsurnaliszta (Kemény fontosabb orgánumai a Nemzeti Társalkodó, az Erdélyi Híradó, a Pesti Hírlap és a Pesti Napló voltak). S még valami: Kemény egykorúan nagy vihart kiváltó politikai röpiratok szerzője volt (*Korteszédés és ellenszerei* – 1843-ben ezzel lett a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagja, továbbá a *Forradalom után, Még egy szó a forradalom után*), sőt, irodalomelméleti kérdésekkel foglalkozó értekezőnek is tekinthető (*Élet és irodalom, Esmék a regény és a dráma körül*). Kemény hírlapi cikkeinek összegyűjtése és közreadása jelentheti tehát az egyik irányt, ahol a Kemény-szövegek még bővílhetnek, illetve az életmű értelmezésének új lehetőségei nyílhatnak meg, részben talán a történettudomány művelői számára is. Ebbe az irányba mutató vállalkozás volt a Filep Tamás Gusztáv szerkesztésében 2014-ben Kolozsvárott megjelent kötet (Kemény Zsigmond: *Esmék és jámbor óhajtások: Válogatott publicisztikai írások*). Vagy az értelmezői kísérletek közül Gábori Kovács Józsefnek a centralista *Pesti Hírlapról*¹ szóló munkája, mely az 1844 és 1847 közötti időszakra vonatkozóan e kontextusban Kemény hírlapírói munkájával is foglalkozik (*A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái*. Budapest: Argumentum, 2016. Irodalomtörténeti füzetek 176.)

Mind az előszóban, mind több, beválogatott tanulmányban Kemény pályájának, életművének egyik viszonyítási pontja a nagy hangsúllyal jelenlévő Jókai mellett báró Eötvös József munkássága. Reformkori hírlapírói pályájuk minden párhuzamossága, sőt, érintkezése mellett lényeges különbség ezen a ponton, hogy míg Eötvösnek a *Pesti Hírlapban* napvilágot látott cikkei *Reform* címen 1846-ban Lipcsében megjelentek, s így összefűzve, új műfaji keretek között, röpiratként már egykorúan másként hatottak az olvasóközönségre, addig Kemény korai publicisztikája ilyen koncentrált hatást akkor nem fejtett ki. Mindezek ellenére Németh László a kötetben közölt tanulmányában így fogalmazott: „Ha Kemény Zsigmond és a foglalkozás szó összeférnek, akkor ő elsősorban mégiscsak publicista volt.” (333–334.) Érdekes és némileg Asbóth János *Három nemzedék* című művére emlékeztető koncepciót fogalmazott meg ezzel kapcsolatban Beksics Gusztáv írása. Véleménye szerint a 19. századnak három korszaka van, s ezek három nagy emberalakkal fornak össze: az ébredés korszakának embere Széchenyi, a forradalomé Kossuth, a kiegyezésé pedig Deák. Az első kettő maga is otthonosan mozgott a publicisztika terén, Deáknak azonban szüksége volt valakire, aki eszméit a nyilvánosság felé írásban is közvetíti: „Ez a publicista b. Kemény Zsigmond volt. A kiegyezés korszakának *államférfija* Deák, *publicistája* Kemény. A kettőnek összehatása a 67-i kibontakozás, mely nem csak Deák, de Kemény műve is.” (117.)

¹ Az eredeti helyesírással – a szerk. megj.

Kemény 1849 utáni röpiratai (mindenekelőtt a *Forradalom után*) és a halála után csaknem két évtizeddel később közreadott *Emlékirat 1849-ből* című védirat a forradalom eseményeinek és főként Kossuthnak a bírálata; a Keménytől megalkotott nemzetkarakter és Széchenyi-kép komoly vitákat és ellenérzéseket keltezt a kortársakban. A Takáts által beválogatott későbbi szövegek (Horváth János, Halász Gábor, Nyíri Kristóf írásai) a forradalom utáni Kemény útkeresését egy egész generáció alapélményeként írják le és értelmezik, ami magában foglalta a liberális nemzedék részéről a közelmúlttal való szembenézés és az önvizsgálat szükségességét, a nagy eszmék és a történelem viszonyának újragondolását. Ebben az összefüggésben pedig ezek a kötetben közölt szövegek Kemény eszmerendszerében konzervatív elemeket és tartalmakat fedeznek fel. Nyíri Kristóf hangsúlyozta Kemény ideológiaellenességét, s többek között egy Keménytől idézett gondolattal (hogy a társadalom „organikus élet”) bizonyította állítását. Vagyis a történelem irányát, alakulását nem a nagy eszmék, hanem sok egyéb apró körülmény, esemény befolyásolja. Pándi Pálnak a kötetben közölt tanulmánya arra utal, hogy Kemény eszméi felhasználhatóak voltak a mérsékelt liberalizmus, az igényes konzervativizmus és a népiek középutas ideológiája számára. S egyaránt méltányolta eszméit az egymástól olyannyira különböző Németh László és Szekfű Gyula is. Érdekes epizódot örökített meg Barta János Horváth Jánoshoz intézett levele Pándival kapcsolatban az Irodalomtörténeti Társaság 1960. évi vándorgyűléséről: „Előre kikötöttem, hogy politikai-publicisztikai kérdéseket nem érintek, így aztán »Kemény Zsigmond a szépíró« lett a téma [...] a vita nem is volt rossz, de a végén Pándi barátunk nem a legtapintatosabb hozzászólással mégis belesodort egy kis majdnem politikai színű vitába, sőt egy kis heves összeszólalkozásba is, amely persze aztán kibéküléssel végződött még ott.” Pándi hozzászólásának a lényege a következő volt: „mindez szép, de minket marxistákat nem ez érdekel, csak a politikus és publicista Kemény, az pedig forradalomellenes volt, torz képet rajzolt a magyarság jelleméről, ezzel el van intézve, ami pedig a morálját illeti, az régen elavult.” Horváth vigasztaló válasza a következő volt: „Ilyenkor meg kell inni egy fél liter vörösbort és elénekelni azt, hogy »Befutta az utat a hó«, majd befűjja ezt is.” (Korompay H. János: *A nemzeti klasszicizmus jegyében. Horváth János élete és hagyatéka*. Budapest: Universitas, 2020. 357.)

Mindenesetre a kötetben Kemény jellemrajzainak és röpiratainak újszerű megközelítése is fellelhető: Szegedy-Maszák *Költői megformáltság Kemény Zsigmond politikai jellemrajzaiban* című tanulmányában egyenesen arról beszél, s azt próbálja bizonyítani, hogy a Csengery Antal által kiadott *Magyar szónokok és statusférfiak* c. kötetben Kemény megújította a politikai jellemrajz műfaját azáltal, hogy az eredetileg elbeszélő műfajt az elbeszélő szépprózához közelítette, s így keverékműfajt hozott létre. Gángó Gábor Keménynek a *Forradalom után* című műve kapcsán Kemény történetírói munkájának jellemző jegeit feltárva (részben összehasonlítva Eötvös módszerével) arra a megállapításra jutott, hogy Keménynél

„a történelmet egyéni és kollektív érdekek, személyes jellemek és ambíciók mozgatják, nem pedig objektív »erők« vagy elvont »eszmények«”. (62.)

Keménynek az 1849 utáni röpirataiban, mindenekelőtt a *Forradalom után* című művében Magyarországnak a birodalmon belüli helyével s az európai politikai rendben betöltött szerepével is számot kellett vetnie. A magyar politikai elit a reformkorban nem fejtette ki elképzeléseit a Habsburg-birodalom egészéről, annak létező és lehetséges struktúrájáról, a birodalom két fele közötti kapcsolatot úgy tekintette, mint egy kényszerű vegyesházasságot, ahol az egyik felet a rendi alkotmányosság, a másikat az abszolutisztikus berendezkedés jellemezte. Mint ahogy erre korábban Deák Ágnes rámutatott, az 1840-es évek első felében kivételt képezett Wesselényi Miklós *Szózata* (Deák Ágnes: Wesselényi Szózata a korabeli osztrák-német és szláv röpiratirodalom tengerében. In: Takács Péter (szerk.): *Wesselényi emlékülés. Debrecen – Hadad – Zilah – Zsibó*. Szerk. Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1996. 17–38.), a Wesselényivel szoros kapcsolatban lévő Keménytől tehát eleve nem lehetett idegen ennek a szempontrendszernek és új perspektívának az érvényesítése az 1850-es évek elején, s ilyen értelemben e hagyomány folytatójának is tekinthető.

A bevezetőben felvetett Eötvös–Kemény párhuzam – tudniillik hogy nemcsak két jelentős íróról, de két kiemelkedő politikai gondolkodóról is beszélhetünk – annyival árnyalható, hogy Eötvös írói pályája elején (tehát az 1830-as években) mindhárom műnemben kipróbálta magát, Kemény fellépése s majd későbbi pályája sokkal inkább a prózai műfajok területére korlátozódott. Mindenképpen vizsgálandó lenne pályakezdésük, az irodalmi intézményrendszerbe való bekapcsolódásuk, kapcsolati hálójuk alakulása, publikációs stratégiájuk nyomon követése.

Kemény pályájának legkiemelkedőbb szakasza tehát az 1850-es évek első fele, hiszen az évtized elején keletkeznek legnagyobb hatású röpiratai, politikai jellemrajzai (a már említett *Forradalom után*, illetve *A két Wesselényi*, *Széchenyi István*), s a következő tíz évben látott napvilágot három, a recepciótörténet szempontjából is legjelentősebb regénye, az *Özvegy és leánya*, *A rajongók* és a *Zord idők*. Gyulai Pál a Takács által beválogatott 1854-es bírálatában így írt: „Kemény a magyar regényírók közt legkitünőbb helyet foglal el, tehetsége, termékenysége s irányánál fogva egyaránt. Erős tárgyilagossága, mely emelkedett nézőpontból fogja fel az életet, a szenvedélyek hú festése, mely a lélektani kifejlésre helyez fő súlyt, jó-tékony ellentétet képez szemben azon szűk alanyiság ábrándképei s a halmozott események azon megriadt folyamával, mi iránt regényeinkben oly nagy hajlam mutatkozik.” (151–152.) Szász Zoltánnak 1900-ban a *Pesti Napló*ban megjelent írása ugyanakkor már egyenesen úgy fogalmaz: Kemény sikertelen irodalmi szereplésének fő oka műfajtévesztésében rejlik. Őt a pszichológia iránti hajlandósága tette gyenge regényíróvá, de a legnagyobb értéke is éppen ebből a hibájából fakad. Vagyis az értékelésekben egyszerre volt jelen Kemény kivételes regényírói teljesítménye és befogadásának nehézsége, a lélektani ábrázolás mélysége, a 17.

századi Erdély történetére vonatkozó források nem mindennapi ismerete (erről ad egyébként igen részletes filológiai elemzést Balázs Mihály *Forráskezelés és esztétikum* című tanulmánya, összehasonlító elemzésében pedig Szegedy-Maszák Mihály vizsgálja a forráskezelés szempontjából a *Zord időket* és Jókai Fráter György című regényét) s a művészi megvalósítás kudarcossága.

A nagy történelmi regények kapcsán arról is érdemes szót ejteni, hogy mit jelentett az Erdély-tematika a 19. századi magyar irodalomban. A Mohács utáni Erdély úgy jelent meg a reformkor óta a hazai közgondolkodásban, mint a nemzeti függetlenség és a magyar alkotmányosság biztosítója és a nemzeti kultúra megőrzője. „Mert volt idő, midőn Magyarország legdrágább érdekeinek Erdély volt képviselője” – írta Kemény Zsigmond *Erdély közlélete 1791–1848* című munkájában. A fejedelemség története ugyanakkor alkalmas volt arra is, hogy felerősítve és parabolisztikusan mutassa be a magyar politikai elit dilemmáit és a magyar történelem tragikus pillanatait (erről is szól Szilágyi Mártonnak a *Gyulai Pál* c. regénnyel foglalkozó írása).

A *Nyugat* első nemzedékének erős fenntartásait követően a második nemzedék, mint ahogy erről az előszóban olvashatunk, újra felfedezte Kemény munkásságát: Németh László vagy Halász Gábor, illetve Móricz Zsigmond nevét érdemes megemlíteni. Németh és Halász egy-egy tanulmánnyal, illetve tanulmányrészlettel van jelen a kötetben. A legnagyobb feltűnést azonban az okozta, hogy Móricz átírta, modernizálta *A rajongók* című regényt. Ez ma már bevett gyakorlat, akkor azonban teljesen szokatlan gesztus volt. Ennek sikertelenségéről ír *Veszélyes út* című dolgozatában Illés Endre.

„A tragikus Kemény”, vagyis a történelmi nagyregények álltak tehát az életmű értékelésének a középpontjában, bár a kötetben szerepelnek olyan írások (Németh László, Pálffy Eszter), amelyek – mint ahogy erre az előszó is felhívja a figyelmet – a könnyedebb, játékosabb szerkezeti megoldásokról is értekeznek. A recepciótörténetben változást hozott e tekintetben is Szegedy-Maszák 1989-es monográfiája, amelyben a szerző Kemény társadalmi regényeit is elemzés tárgyává tette (*Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán*), s az általa alkalmazott prózapoétikai elemzési szempontok is alapvetően új közelítési módot jelentettek. Ehhez a folyamathoz tartozik hozzá Bényei Péter szövegkiadása is, amely Kemény kisregényeit (például *A szív örvényei*), elbeszéléseit (*Alhikmet, a vén törpe*) tartalmazta (Kemény Zsigmond: *Kisregények és elbeszélések*. Sajtó alá rendezte Bényei Péter. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997. Csokonai Könyvtár. Források 2.). Ide sorolható e kötetben Kucserka Zsófia *A történetmesélés funkcióváltása* című dolgozata. Az újabb közelítési szempontokat reprezentálja még Szajbély Mihály és S. Varga Pál egy-egy tanulmánya, melyek Luhmann rendszerelmélete, illetve a káoszelmélet alapján közelítenek Keményhez.

A recepciótörténetben mégis mindmáig meghatározó Gyulai Pál, aki korai kritikájában, majd a *Kemény Zsigmond emlékezete* című akadémiai emlékbeszédében

Kemény történelmi regényeire helyezte a hangsúlyt: a következőket éppen Jósika Miklós és Eötvös regényeivel való összevetése után fogalmazta meg: „Kemény nem vegyít regényeibe se tisztán erkölcsi, se tisztán politikai irányt; ő csak az embert rajzolja egyéni változataiban, a szenvedélyeket megolvadt vegyületekben, mindenütt élesen feltárva az eszmék és tettek nemeziséit. Nemcsak legalaposabban értekezett irodalmunkban a tragikumról, hanem regényei egyszersmind a legtragikusabb magyar regények, tragikaibbak, mint tragédiáink. Azonban Kemény nem annyira a bűnök tragikumát rajzolja, mint inkább a nemes szenvedélyek, mondhatni, az erény tévedéseit.” (413.) Ennek továbbgondolásaként szeretném idézni a kötetből Barta János tanulmányának azt a gondolatát, amely Kemény regényalakjainak legmélyebb tragikumát s az értelmezéstörténet különös feladványát jelenti: „Kemény világnézetének és emberszemléletének, sorsábrázolásának legkritikusabb, az átlagolvasó számára legnehezebben átélhető eleméhez jutottunk el. Honnan van az, hogy ezeknek a legnemesebb, legtisztább emberalakoknak osztja ki a legmegrázóbb mértékben a tragikus sorsot, honnan van az, hogy a legderekből az érzület van leginkább kiszolgáltatva a sors támadásának?” (456.)

A Takáts József gondos szerkesztésében megjelent kötet valóban átfogó képet ad a Kemény Zsigmond recepciótörténetével megismerkedni kívánó olvasónak.